

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

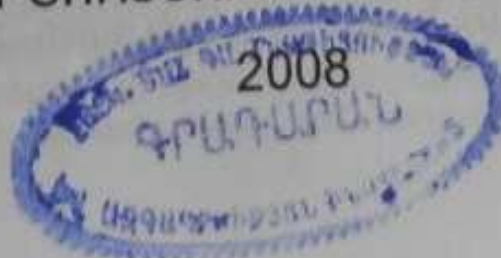
XIV

Նյութեր

հանրապետական գիտական նստաշրջանի

ԵՐԵՎԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

Գ. Երիցյան Ջրվեժ-2 ուշ պալեոլիթյան քարայրի կայանը	5
С. Тадевосян Технологические способы вторичной обработки верхнепалеолитических орудий пещеры Ереван-1	11
Б. Гаспарян, А. Петросян, С. Наапетян, Д. Колоне, К. Шатенье Предварительные результаты исследования палеолитической стоянки Калаван-2 (марз Гехаркуник)	17
А. Арутюнян Керамика поселения Акнашен	37
Р. Бадалян, А. Смит Поселение Гехарот: основные результаты раскопок 2005–2006гг.	45
Գ. Թումանյան Ագարակի հնագիտական հուշարձանի I տեղամասի 2004-2005թթ. պեղումները	69
Գ. Թումանյան, Պ. Ավետիսյան, Դ. Սանամյան Պեղված շինությունների ժամանակավոր ամրակայումը Ագարակի հնագիտական համալիրի I տեղամասում	75
Դ. Մինոնյան Շենգավիթի դամբարանադաշտը	81
Լ. Պետրոսյան Աղավնատան դամբարանադաշտի 2005թ. պեղումների նախնական արդյունքները	95
А. Арутюнян, Р. Бадалян Поселение Гехакар: новый памятник среднего бронзового века в бассейне озера Севан.....	103
Ս. Ղևեջյան, Ս. Գորոսյան Դամբարանների պեղումներ Լոռու մարզի Կուրթան գյուղում	113
Լ. Պետրոսյան Լճաշենի դամբարանադաշտերի պեղումները (2005-2006թթ.)	129

<i>Ս. Մելքոնյան</i> 2005-2006թթ. Շաղաթ I և III հուշարձանախմբի միջինբրոնզեդար- յան բնակատեղիի պեղումների արդյունքներից	149
<i>Ա. Հմայակյան, Գ. Հակոբյան, Ն. Տիրացյան, Գ. Սանամյան, Գ. Սիմոնյան, Ռ. Բիշոնե, Ն. Պարմեթիանի</i> Գեղարքունիքի հայ-իտալական շրջիկ արշավախմբի 2004-2005թթ. աշխատանքների հիմնական արդյունքները	155
<i>Ի. Կարապետյան, Ա. Կանեցյան</i> Արմավիրի 2002 և 2005թթ. պեղումները	161
Փ. Тер-Мартirosов Раскопки в Эребуни в 2006г.	169
<i>Ռ. Փալանջյան</i> Թագավորանիստի մ.թ.ա. VII-Vդդ. խեցեղենի շուրջ	175
<i>Ա. Գնունի, Գ. Խաչատրյան, Գ. Սիքայեչյան</i> Կերենի դամբարանադաշտի հյուսիսային բլրի պեղումները	181
<i>Գ. Պետրոսյան, Վ. Խաչատրյան, Ա. Փիլիպոսյան, Գ. Հակոբյան, Վ. Սաֆարյան, ԱՊԳ, Լ. Կիրակոսյան</i> Արցախի Տիգրանակերտի և շրջակայքի հնագիտական հետազո- տության առաջին արդյունքները	187
Փ. Тер-Мартirosов Раскопки памятника Драсханакерт у села Бениамин в 2005-2006гг.	201
Փ. Тер-Мартirosов Дворец в Ервандашате	205
<i>Գ. Հակոբյան</i> Հողմիկի անտիկ տաճարական համալիրի՝ 2006թ. պեղումների ար- դյունքները	211
<i>Վ. Խաչատրյան, Ա. Կանեցյան</i> Արտաշատի 2005-2006թթ. պեղումների արդյունքները	221
<i>Գ. Պետրոսյան, Ն. Ենգիբարյան, Վ. Սաֆարյան, Ս. Տիտանյան</i> Շուշիի 2005թ. հնագիտական պեղումները	239
<i>Գ. Պետրոսյան, Լ. Կիրակոսյան, Վ. Սաֆարյան</i> Հանդաբերդի վանքի 2004-2005թթ. պեղումները	247
<i>Ի. Ղարիբյան, Գ. Հակոբյան</i> Բջնիի անրոցի 2005-2006թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները	257

<i>Ա. Բալանթարյան, Ն. Հակոբյան, Ա. Ժամկոչյան, Ֆ. Բարայան, Գ. Բոչարյան</i> Դվինի հնագիտական արշավախմբի 2006թ. աշխատանքների հիմնական արդյունքները	265
<i>Ա. Մանուչարյան</i> Երեբոլքի տաճարի վիմագրերը	287
<i>Ա. Խեչոյան, Բ. Չասպարյան, Վ. Ֆերուզլիո, Մեզոն դե Օրիենտ</i> Ժայռապատկերների նորահայտ համալիր Արագածի հարավային լանջերին (Աղավնատուն-Լեռնամերձ-Ոսկեհատ)	295
<i>Ֆ. Սահակյան</i> գեղարվեստապատկերային մտածողության առանձնահատկությունները վաղ բրոնզի դարաշրջանում (կուր-արաքսյան մանրաքանդակի արժևորման հարցերի շուրջ).....	303
<i>Ղ. Միրիջանյան</i> Դրոշմագարդ կարասի բեկորներ Արմավիրի պեղումներից	307
<i>Т. Варданесова</i> Композиционная система хачкаров XVI-XVII веков на территории Арагацотна и Котайка	313
<i>И. Габриелян, П.Ройрон, Б. Гаспарян, Д. Зардарян</i> О находке ископаемых листьев платана <i>Platanus sp.</i> в южной Армении	321
<i>Ռ. Հովսեփյան, Ս. Մելքոնյան</i> Շաղաթ I միջինբրոնզեդարյան բնակավայրում հնաբուսական նյութերի առկայության անալիզի տվյալները.....	329
<i>А. Худавердян</i> Краниоскопическая и одонтологическая характеристика населения Армении в эпоху бронзы.....	333
<i>А. Паликян</i> Новый краниологический материал античной эпохи с территории Ширакской равнины	343
Դաշափումների ցանկ, Список сокращений.....	346

ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ԵՎ ՇՐՋԱԿԱՅՔԻ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախումբը՝ Հայրենադարձության և հիմնավորման «Երկիր» հասարակական կազմակերպությունների միության նախաձեռնությամբ ու ֆինանսավորմամբ (նախագահ՝ Սևակ Արծրունի) 2005թ. ճշգրտել է Արցախի Տիգրանակերտի կոնկրետ տեղադրությունը, իսկ 2006թ. կարճատև պեղումներ է կատարել քաղաքի և նրա մերձակայքի տարբեր հատվածներում¹:

2005թ. հետազոտական խումբը, կիրառելով աղբյուրագիտական, տեղագրական ու հնագիտական հետազոտությունների համալիր մեթոդաբանություն, ուսումնասիրել է Խաչենագետի ներքնահովտի պատմահնագիտական միջավայրը և հանգել այն եզրակացության, որ Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի ավերակները՝ բաղկացած ամրակայված հատվածից, քաղաքային ընդարձակ թաղամասից և երկու դամբարանադաշտերից, գտնվում են ներկայիս Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրի շրջակայքում (աղ. I, 1):

Հանրահայտ է, որ Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի լուծման մեջ կարևոր դերակատարում ունեն և պատմամշակութային բնույթի փաստարկները: Արցախի՝ բնիկ պատմական հայկական տարածք լինելու և մինչև XVIIIդ. համարյա միատարր էթնիկ բնակչություն ունենալու հանգամանքները մի անգամ չէ, որ կարևորվել են ղարաբաղյան խնդրի զանազան մակարդակի քննարկումներում և այդ խնդրի լուծմանը միտված մոտեցումներում: Խիստ բնութագրական պիտի համարել, որ Արցախի հուշարձանների ցանկացած հետազոտու-

¹ Արշավախումբը ղեկավարել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմ. գիտ. դոկտոր Համլետ Պետրոսյանը: 2005թ. արշավախմբի աշխատանքներին մասնակցել են նույն ինստիտուտի հին հնագիտության բաժնի վարիչ, պատմ. գիտ. թեկնածու Ժորես Խաչատրյանը, ավագ գիտաշխատող, պատմ. գիտ. դոկտոր Աշոտ Փիլիպոսյանը, Արցախի պետական համալսարանի դասախոս Վարդգես Սաֆարյանը: 2006թ. պեղումներին մասնակցել են Ժորես Խաչատրյանը, Վարդգես Սաֆարյանը, Երևանի ճարտարապետության և շինարարության պետական համալսարանի դոցենտ, ճարտարապետության թեկնածու Լյուբա Կիրակոսյանը, Երևանի պետական համալսարանի դոցենտ, պատմ. գիտ. թեկնածու Հայկ Հակոբյանը: Քարայրային-պաշտամունքային համալիրի և ջրանցքի պեղումներն իրականացրել են Համլետ Պետրոսյանն ու Լյուբա Կիրակոսյանը: Համալիրի հունարեն արձանագրություններն ուսումնասիրելու նպատակով արշավախմբի աշխատանքներին կարճատև մասնակցություն է ունեցել Լեչեի համալսարանի (Իտալիա) Հռոմի պատմության պրոֆեսոր, հայագետ Զուստո Տրահնան:

թում առաջ է բերում աղբյուրաբանական իշխանությունների բողոքը՝ ընդհուպ մինչև միջազգային կազմակերպություններ բողոքների ու նոտաների ուղղումը։ Այս առումով հայաստանյան արդի հայագիտության կարևոր խնդիրներից մեկն է Արցախի ընդգծված էթնոմշակութային նկարագիր ունեցող հուշարձանների և պատմական իրողությունների հայտնաբերումը, ուսումնասիրությունը և ներկայացումն է պետական մարմիններին, հասարակությանն ու քաղաքական գործիչներին։

Նմանաբնույթ երևույթների շարքում առաջնային կարևորություն ունի Արցախի Տիգրանակերտի ֆեոմոնեի բացահայտումը, քաղաք, որը լավագույն կերպով կարող է վկայել Արցախի էթնոմշակութային նույնականությունը որչափապատմաբանի հետ՝ սկսած առնվազն մ. թ. ա. վերջին դարերից մինչև մ. թ. XIII-XIV դարերը։ Այն ենթադրում է այդ բնակավայրի հիմնադրման հանգամանքների պարզաբանում, նրա կոնկրետ տեղադրության հստակեցում և ի վերջո նրա հնագիտական հետազոտության կազմակերպում։

Արցախի Տիգրանակերտի մասին առկա աղբյուրագիտական, տեղագրական ու պատմագիտական քննությունը հիմք էր տալիս բնակավայրի ավերակները փնտրել Խաչենագետի ներքնահովտում, այնտեղ, ուր Արցախյան լեռնաշղթան շեշտակի անկումներով ձուլվում է տափաստանի հետ, և որտեղով հնում հյուսիս-արևմուտքից դեպի հարավ-արևելք ձգվող նոտավոր գծով իրարից բաժանվում էին Սեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգները։ Հենց այս գծի վրա էին, ըստ VII դարի պատմիչ Սեբեոսի, գտնվում մյուս Տիգրանակերտը, որը պատկանում էր Ուտիքին, և Տիգրանակերտ ավանը, որը պատկանում էր Արցախին²։ Հստակորեն տեղայնացնելու համար Արցախի Տիգրանակերտը՝ հետազոտական խումբը որպես պայմանական կենտրոն ընդունեց Խաչենագետը հարթավայր դուրս գալու կետը և ուսումնասիրեց մոտ 10 կմ շառավղով ընդարձակ մի տարածքի հուշարձանները։ Հետազոտության առաջին փուլը ներառում էր տարածքի ճարտարապետական ու հնագիտական դրսևորումների լուսանկարչական վավերացումը, քարտեզագրումը, թվագրումը և բնութագրումը, վերգետնյա հնագիտական նյութերի հավաքումը, լուսանկարչական վավերացումը, թվագրումը և բնութագրումը։ Երկրորդ փուլը ենթադրում էր ստացված արդյունքների համադրում առկա աղբյուրագիտական-տեղագրական քննության հետ և այս հիման վրա Տիգրանակերտի տեղադրության հստակեցում։

Դաշտային հետազոտությունները հիմք են տալիս Խաչենագետի ներքնահովտում վավերացնել առնվազն չորս խոշոր պատմամշակութային ժամանակների մնացորդների առկայություն՝ բրոնզ-երկաթեդարյան, հելլենիստական-անտիկ, միջնադարյան, XVIII-XX դդ.³։

² Պատմություն Սեբեոսի /աշխ. Գ. Վ. Արզարյանի, Եր., 1979, էջ 125։

³ Խաչենագետի ներքնահովտի հուշարձանների մասին այդ տարածքների ազատագրումից հետո, տես նաև *Կարապետյան Ս.*, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Աղբյուրաբանի բռնակցված շրջաններում, Եր., 1999, էջ 223-228; *Սարգսյան Ս.*, Խաչենի ամրոցները, Եր., 2002, էջ 136-149; *Սիմոնյան Հ., Սանամյան Հ.*, Վանքասարի հուշարձանները - *Հուշարձան*, Գ, Եր., 2005, էջ 159-178։

Բրոնզեդարյան-երկաթեդարյան մշակույթը հիմնականում ներկայացված է դամբարանային համալիրների (աղ. 1, 2) և առանձին քարակոթողների տեսքով: Դիտարկումները ցույց տվեցին, որ դրանք տեղորոշված են Հայկաջուր (նախկին՝ Սոֆուլու) - Նոր Մարաղա գյուղերի միջնատարածքում, սկսվում են Հայկաջուրի արևելյան արվարձանից և ձգվելով դեպի հարավ մոտ 3-4կմ՝ ավարտվում են Նոր Մարաղայից հյուսիս-արևելք: Դամբարանային համալիրներից առավել առանձնանում են իրարից գրեթե նույն հեռավորության վրա տեղավորված, կոնաձև 14 խոշոր դամբանաբլուրները (կուրգաններ)՝ մոտ 6-12մ բարձրությամբ և 40-70մ տրամագծով: Չվնասագերծված ականների հնարավոր գոյությունը թույլ չտվեց դամբանաբլուրներից յուրաքանչյուրը հետազոտել հիմնավորապես: Դրանց շրջակայքում և անմիջապես ստորոտին արված գնումները խեցանոթների բեկորների և հնագիտական այլ արտեֆակտների մնացորդներ չարձանագրեցին: Միայն Նոր Մարաղա գյուղի մերձակայքում գտնվող դամբանաբլուրներից մեկը հնարավոր եղավ հետազոտել համեմատաբար մանրամասն: Արցախյան պատերազմի ժամանակ ադրբեջանցիներն այն վեր էին ածել մարտական խրամատի և գրեթե 1,5-2,0մ խորացել էին բլրի գագաթային հատվածում: Այդ փորվածքի մեջ նկատելի են դամբանաթմբի զրահը կազմող ոչ մեծ քարերի ու ծածկասալերի մնացորդներ: Հնագիտական նյութի բեկորները բացակայում էին: Ամենայն հավանականությամբ դամբանախուցը գտնվում է դամբանաբլրի ստորոտին, և վերոհիշյալ աշխատանքները չեն վնասել այն: Չի բացառվում, որ այս դամբանաբլուրների վրայից են տարվել այն երկու ֆալլատիպ կոթողները, որոնք ներկայումս ընկած են Նոր Մարաղայից մոտ 1,0կմ հյուսիս գտնվող մուսուլմանական գերեզմանոցի տարածքում: Նույն ձևով էլ XIX-XXդդ. Սոֆուլու գյուղում մուսուլմանական տապանաքարի են վերածվել մ.թ.ա. 7-6-րդ դդ. վերաբերող մարդակերպ քարակոթողները:

Առայժմ բաց է մնում նշված դամբանաբլուրների թվագրման խնդիրը: Նմանօրինակ դամբանաբլուրներ Արցախի տարածքում պեղվել են 1960-ական թթ. Ստեփանակերտից ոչ հեռու՝ Խոջալու բնակավայրի մերձակայքում, հնագետ Կարինե Քուշնարյովայի կողմից, վերջին երկու տասնամյակներում՝ Շոշում և Քարաբլուրում՝ Համլետ Պետրոսյանի և Վարդգես Սաֆարյանի կողմից⁴: Հայտնաբերված հարուստ հնագիտական գտածոները հիմնականում վերաբերում են վաղ երկաթի շրջափուլին, նույնական են «լճաշեն-մեծամորյան» մշակույթի նյութերին և տեղավորվում են մ.թ.ա. XI-IXդդ. ժամանակային սահմաններում:

Արշավախումբը 2 ոչ մեծ դամբանաբլուրներ է վավերացրել նաև Նոր Հովտաշեն (Նոր Չայլու) գյուղից մոտ 1.0-1.5կմ հարավ-արևմուտք: Սրանք, ի

⁴ Պետրոսյան Հ., Սաֆարյան Վ., Հետախուզական պեղումներ Արցախում - Հանրապետական հնագիտական նստաշրջան, Ձեկուցումների հիմնադրույթներ, եր., 1991, էջ 53-54: Պետրոսյան Հ., Եպիսկոպոսյան Լ., Ասրյան Յու., Սաֆարյան Վ., Բալայան Վ., Հովսեփյան Վ., Հետախուզական պեղումներ Արցախի Քարաբլուր հնավայրում - Հին Հայաստանի մշակույթը, Հնագիտական 11-րդ հանրապետական նստաշրջան, եր., 1998, էջ 53-54:

տարբերություն վերը ներկայացվածների, անհամեմատ փոքր չափեր ունեն (տրամագիծը՝ 8-10մ, թմբի բարձրությունը՝ 1,0-1,5մ) և ծածկված էին գետաքարերով: Նման ծածկ առավել հաճախ ունենում են միջինբրոնզեդարյան «սևան-արցախյան» մշակութային խմբին պատկանող հնագիտական համալիրները:

Խաչենագետի հովտում փաստված դամբանաբլուրների մշակութային և ժամանակային պատկանելությունը ստույգ պարզելու հարցում կարևոր են դրանցից գոնե 2-3-ի պեղումները: Կուրգանային մշակույթը, ըստ մի շարք ուսումնասիրողների, կապվում է հնդեվրոպական հիմնախնդրի և հնդեվրոպացիների հնարավոր տեղաշարժի հետ: Ուստի պեղումների արդյունքում փաստագրված թաղման ծեսի մանրամասների վերլուծությունը, ինչպես նաև ձեռք բերված հնամարդաբանական նյութերի համակողմանի ուսումնասիրությունը կարող են նոր տվյալներ տալ այս մասին:

Տիգրանակերտի տեղադրության առումով շատ ավելի կարևոր է մ.թ.ա. վերջին դարերի և մ.թ. առաջին դարերի հուշարձանների և հնագիտական մնացորդների վավերացումը: Այս տեսակետից Խաչենագետի ներքնահովտում վավերացված հուշարձանների շարքում ամենաուշագրավն, անշուշտ, երկու մեծ բնակատեղիներն են՝ տեղադրված Խաչենագետի աջ և ձախ ափերից համարյա հավասար հեռավորության վրա՝ մեկը Սոֆուլու գյուղի, իսկ մյուսը՝ Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրների մերձակայքում: Հայագիտական գրականության մեջ հենց այս երկու բնակատեղիներն էին համարվում Տիգրանակերտի հնարավոր տեղադրության վայրեր:

Սոֆուլուի մոտի ընդարձակ բնակատեղին, որը հայտնի է Գյավուրկալա (բառացի՝ անհավատների բերդ) անունով, 60-70-ական թթ. մասնակի ուսումնասիրվել է ադրբեջանցի հնագետների կողմից⁵: Այստեղ այսօր էլ դիտելի են վաղմիջնադարյան եկեղեցու ավերակները, սարկոֆագային դամբարանադաշտը, վաղմիջնադարյան խաչակիր կոթողի պատվանդանը: Եկեղեցին իր հատակագծով, հյուսիսային ավանդատան պատին փորագրված խաչային հորինվածքով և կղմինդրների հավաքածոյով կարելի է թվագրել V-VIդդ.:

Տեղանքից հավաքած խեցեղենը ներկայանում է նաև վաղ ջնարակի ուշագրավ օրինակներով, որի հիման վրա կարելի է բնակավայրի գոյության վերին սահման համարել IX դարը: Այս տարածքում, ինչպես ժամանակին կատարված պեղումների ժամանակ, այնպես էլ մեր տեղազնության ընթացքում, ավելի վաղ շրջանի, այդ թվում և Տիգրան Մեծի ժամանակին վերաբերող նյութեր չհայտնաբերվեցին: Սա բավարար հիմք է հավաստելու, որ Տիգրանակերտը Գյավուրկալայի տեղում տեղադրելը խիստ անհավանական է:

Արշավախումբը մանրամասնորեն հետազոտեց նաև Շահբուլաղ կոչվող աղբյուրների շրջակայքը, որը XIXդ. տեղագիրների մոտ հայտնի է նաև Թնգր-

⁵ Անփոփ արդյունքները տես *Ваудов Р.М.*, Археологические раскопки в Гяур-кале, МКА, т. 4, Баку, 1965, с. 167-181 (ադրբեջաներեն):

նակերտ, Թառնակերտ, Թառանյուրտ կամ Թառնագյուրտ⁶ անուններով՝ հնչողությամբ շատ մոտ Սովսես Կաղանկատվացու օգտագործած Տկոակերտին⁷ և ի վերջո Տիգրանակերտին: Այս հետազոտության արդյունքները կարելի է ուղղակի սենսացիոն համարել, քանի որ հնարավոր դարձավ դեպի Վանքասար ձգվող լեռան լանջերին վավերացնել բնակավայրի ընդարձակ ամրակառույցների ձգվող հետքերը (աղ. II, 1), իսկ հարթավայրային հատվածում՝ քաղաքային թաղամասը՝ եկեղեցական շինության հաստահեղույս քարուկիր պատերով, քարարկղային թաղումներով գերեզմանոցը: Եվ որ ամենակարևորն է, ամրակառույցների հատվածում հնարավոր եղավ վավերացնել մ.թ.ա. առաջին դարի խեցեղենի բազմաթիվ նմուշներ:

Նախ հետախուզվեց աղբյուրներից դեպի վեր ձգվող լեռան ժայռերիզը: Վավերացվեց, որ այն մոտ 400մ երկարությամբ պատված է երկայնական ժապավենատեսք, աստիճանածև բարձրացող հարթակներով: Նման ձևով են մշակված նաև Արմավիր և Արտաշատ մայրաքաղաքների մարմարե և քաղալտե ժայռերը: Ակնհայտ է, որ մենք գործ ունենք պարսպապատերի ժայռեղեն հիմքերի հետ: Այս ամրապատի երկայնակի ձգվող հիմքերը երկու տեղերում էլ լրացվում են կիսաշրջան փորածո հատվածներով (աղ. II, 2), որոնք վկայում են, որ պարիսպները ամրացված են եղել կիսակլոր աշտարակներով:

Ամրապատի հատվածում մակերեսից հավաքած խեցեղենի մեջ առկա են գունազարդ տարբեր անոթների բեկորներ (աղ. III): Դրանք հարդարված են բաց գույնի մակերեսին կարմիրով արված ժապավեններով, եռանկյունիներով, ճառագայթածև և այլ տիպի զարդերով, որոնք բնորոշ են մ.թ.ա. 1-ին դարի առաջին կեսի խեցեղենին և աղերսվում են Հայաստանի հելլենիստական մյուս հնավայրերի նյութերի հետ: Քիչ չեն նաև ոչ գունազարդ անոթների և կարասների բեկորները:

Ըստ երևույթին ամրակայված մասը կազմել է քաղաքի միջնաբերդը, իսկ ստորոտի հարթ մասը՝ քաղաքային թաղամասը: Քաղաքային թաղամասում վաղմիջնադարյան եկեղեցու ավերակները, վերգետնյա համաժամանակյա խեցեղենի մնացորդները վկայում էին, որ բնակավայրը գործել է նաև վաղ միջնադարում:

Ի վերջո, տեղի ընտրության հարցում կարևոր դեր է խաղացել աղբյուրների առկայությունը, որոնց շնորհիվ լուծվել է և քաղաքի ջրամատակարարման խնդիրը:

Արշավախմբի կողմից վավերացրած հնագիտական տվյալները լիովին բավարար էին, որպեսզի մատենագրական ու տեղագրական տվյալների հաշվառմամբ Արցախի Տիգրանակերտը տեղադրվի Շահբուլաղի աղբյուրներից դեպի Վանքասար ձգվող լեռան ներքնամասում և նրան հարավից կից հարթությունում:

⁶ Պատմութիւն Սեբեոսի, էջ 292, 299: *Ջալալեանց Ա.*, *Ճամապարհորդութիւն ի Մեծմ Հայաստան*, 1858, մասն ք, Տփլիս, էջ 344-345: *Բարխուտարեանց Ա.*, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 28:

⁷ *Սովսես Կաղանկատուացի*, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 300:

Հետազոտության արդյունքները վկայում էին նաև, որ Խաչենագետի ներքնահովիտը մշակութային և բնական մի յուրօրինակ տարածք է, որը ցուցադրում է հայ էթնամշակութային մշտական ներկայությունը ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները:

Այս տվյալները հիմք ընդունելով էլ որոշվեց 2006թ. կարճատև պեղումներ կատարել Տիգրանակերտի ենթադրյալ տարածքում: Արդյունքները գերազանցեցին բոլոր սպասելիքները: Ընդամենը 15 օր տևած պեղումների արդյունքում բացվել են.

ա. քաղաքի կենտրոնական դարավանդի հենապատի մի հատվածը՝ 33 մ երկարությամբ (աղ. IV, 1): Այն շարված է մինչև 1.7մ երկարություն և 0.5-0.7մ լայնություն ունեցող կրաքարե կոպտատաշ խոշոր բլոկներով: Որոշ տեղերում պատը պահպանվել է երկու բլոկի բարձրությամբ (մինչև 1.20մ): Պատը շարված է հելլենիզմի ժամանակ տարածված տեխնիկաներից մեկով, երբ հորիզոնական շարքերը կազմվում էին տարբեր բարձրություն ունեցող բլոկներով: Շարվածքը չոր է (շաղախ չի օգտագործվել), և պատի ամրությունն ապահովվում էր ի հաշիվ բլոկների ծանրության: Տեղ-տեղ պատը դրվել է հարթեցված ժայռի վրա, մնացած դեպքերում այն հողե հիմքի վրա է, որի արդյունքում պատը դարերի ընթացքում այդ հատվածներում նստվածք է տվել: Պատն առայժմ բացվել է միայն դրսից: Ենթադրելի է, որ բուն հարթակի պեղումները, որտեղ տեղադրված են եղել շինությունները, ավելի ուշագրավ արդյունքներ կարող են տալ: Այս հատվածի պեղումների ժամանակ գտնվել են աղորիքների մի քանի բեկորներ, որոնք քաղաքի երկրագործական տնտեսության լավագույն վկայություններն են: Բազմաթիվ են կավե ամանեղենի տարաբնույթ բեկորները՝ հիմնականում վաղմիջնադարյան, ինչը վկայում է որ քաղաքի այս հատվածում կյանքն ընթացել է առնվազն մինչև X-XI դարերը:

բ. միջնաբերդի ծիծեռնակապոչ շարվածքով պարսպապատի մի հատվածը (աղ. IV, 2): Պատը շարված է սրբատաշ մշակված շրջանակներով և կոպտատաշ բարձիկներով բլոկներով, որոնք իրար միացված են ծիծեռնակապոչ կապերով՝ առանց շաղախի: Պարիսպն ունի ավելի քան 2.5մ հաստություն և ամբողջ լայնքով դեռևս բացված չէ: Բացված հատվածի երկարությունն անցնում է 12 մետրից, բուն ծիծեռնակապոչ հատվածի երկարությունը ավելի քան 7մ է: Պարսպի հաջորդ հատվածները, հուսով ենք՝ հողի հզոր լիցքի տակ լավ են պահպանվել և կպեղվեն առաջիկա աշխատանքների ժամանակ:

Նման տեխնիկայով պարիսպ և այլ կառույցներ հայտնի են հելլենիստական (Արմավիր, Արտաշատ) և ուշ անտիկ շրջանի (Գառնիի տաճար) Հայաստանի հնավայրերում՝ հարազատ հելլենիստական քաղաքաշինության տեխնիկային: Նման բարձրակարգ մշակումով պարսպի առկայությունը տվյալ հնավայրում, որ սովորաբար բնորոշ է հելլենիստական խոշոր քաղաքներին, հատկապես մայրաքաղաքներին, կարևոր կովան է հօգուտ Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքի: Պարսպի արտաքին կողմից պեղած խեցեղենի մեջ պարզորոշ երևում են քաղաքային կյանքի թե՛ հելլենիստական և թե՛ միջնադարյան փուլերին վերաբերող նյութեր, մասնավորապես հիանալի

մշակված գունազարդ կավամանների բեկորներ, որ անվերապահորեն վերաբերում են մ.թ.ա. I դարին, այսինքն՝ Տիգրան Մեծի ժամանակաշրջանին:

Քաղաքի ամրացված թաղամասում առկա պարսպապատերի ժայռափոր հիմքերը, դրանց հսկայական չափերը, կառուցման կանոնավորությունը, սամենաառաջադեմ տեխնիկայով սալերն իրար միացնելը (ծիծեռնակապոչ կապերը) անկասկած վկայում են, որ դրանք կառուցվել են միասնական նախագծով, հմուտ և առաջադեմ ճարտարապետների ու վարպետների կողմից: Ընդ որում, այս բարձրակարգ շինարարական տեխնիկան լայնորեն կիրառվել է Արարատյան դաշտի այնպիսի հուշարձաններում (Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի), որոնց արքայական պատկանելությունն ավելի քան ակնհայտ է: Ուժի, մտքի և նյութի նման կուտակումն ու մեծ ծրագրի իրագործումը որոշակի մի վայրում հնարավոր էր միայն համընդհանուր պետական միջոցառման դեպքում, հանգամանք, ինչն ավելի է ամրապնդում այն համոզմունքը, որ մենք գործ ունենք թագավորական ու պետական նախաձեռնության հետ: Այսպիսով, պեղումներով հայտնաբերված կառույցներն ու հնագիտական նյութերը հիմք են տալիս հավաստելու, որ գտնվել են մ.թ.ա. առաջին դարում Տիգրան Մեծի կողմից Արցախում հիմնված Տիգրանակերտ քաղաքի ավերակները:

գ. քաղաքի կենտրոնական թաղամասի՝ V-VI դարերի քրիստոնեական բազիլիկայի մի մասը: Մոտ 8հա տարածք ունեցող կենտրոնական թաղամասում ընդամենը 30մ քառ. մակերեսով պեղումները երևան բերեցին խոշոր սրբատաշ քարերով ու կրաշաղախով կառուցված եկեղեցական շինության ավերակները: Առայժմ բացվել են աղոթասրահի և կիսաշրջանաձև բեմի հատվածները: Այստեղ էլ գտնվեց կրաքարե մի սկավառակ՝ հարդարված խաչային հորինվածքով՝ հար և նման Հայաստանի զանազան հուշարձաններից (Երեբունյք, Ծիծեռնավանք, Կողբ) հայտնի վաղքրիստոնեական քանդակներին: Սրանք կարևոր վկայություններ են հոգուտ այն հանգամանքի, որ վաղ միջնադարում Տիգրանակերտը պահպանում էր հայկական նշանավոր բնակավայրի իր կարգավիճակը, և որ վաղմիջնադարյան հայ պատմիչների (Սեբեոս, Մովսես Կաղանկատվացի) վկայությունները Արցախի Տիգրանակերտի մասին լիովին համապատասխանում են պատմական իրականությանը: Կենտրոնական թաղամասում գտնված հնագիտական նյութը՝ խեցեղենի հարյուրավոր բեկորներ, զանազան իրերի և գործիքների մասեր, վկայում է նաև, որ քաղաքը, հիմնադրվելով մ.թ.ա. առաջին դարում, գոյատևել է առնվազն մինչև XIII-XIV դարերը:

դ. 2006թ. հունիս ամսին խաչենագետի ափին՝ Տիգրանակերտի մատույցներում, պեղվել-մաքրվել են **վաղքրիստոնեական քարայրային-պաշտամունքային համալիրը** (աղ. V, 1) **և նրա ստորոտով ձգվող ժայռափոր ջրանցքը**, որն ամենայն հավանականությամբ ջուր է մատակարարել քաղաքին (աղ. V, 2):

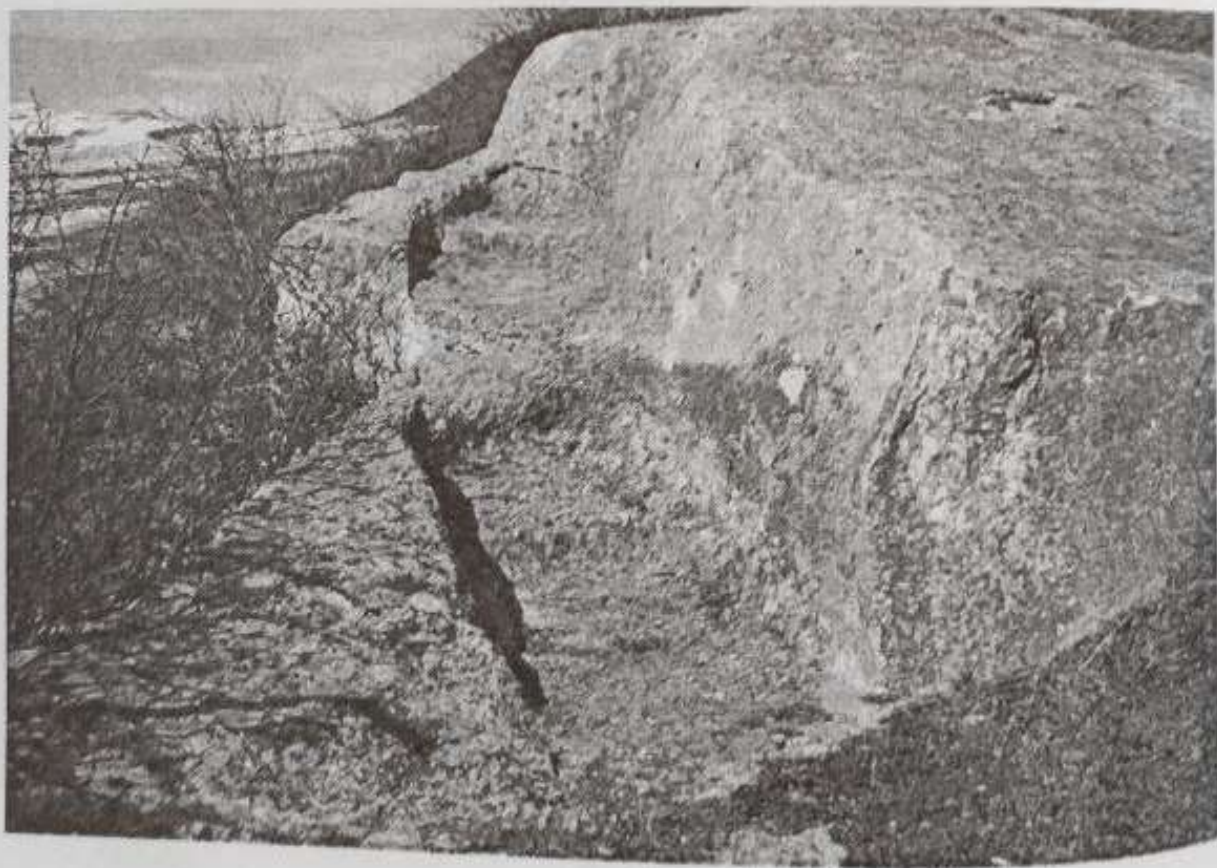
Նախատեսվում է 2007թ. ընդարձակ և երկարատև պեղումներով վեր հանել Տիգրանակերտի կառուցապատման հիմնական օրինաչափությունները և ման-

րամասնել քաղաքի գոյատևման պատմամշակութային հիմնական փուլերն ու նկարագիրը:

Հետազոտության արդյունքները վկայում են նաև, որ Խաչենագետի ներքնահովիտը, այնպես էլ Խաչենի ողջ ներքնահովտի համալիր և բնական միությունը ընդհուպ մինչև նոր ժամանակները: Ուստի, ինչպես Տիգրանակերտի հետազոտությունը, որը սկսվել է այս տարի, հայագիտության առաջնահերթ խնդիրներից մեկն է:

1

2

Աղյուսակ II

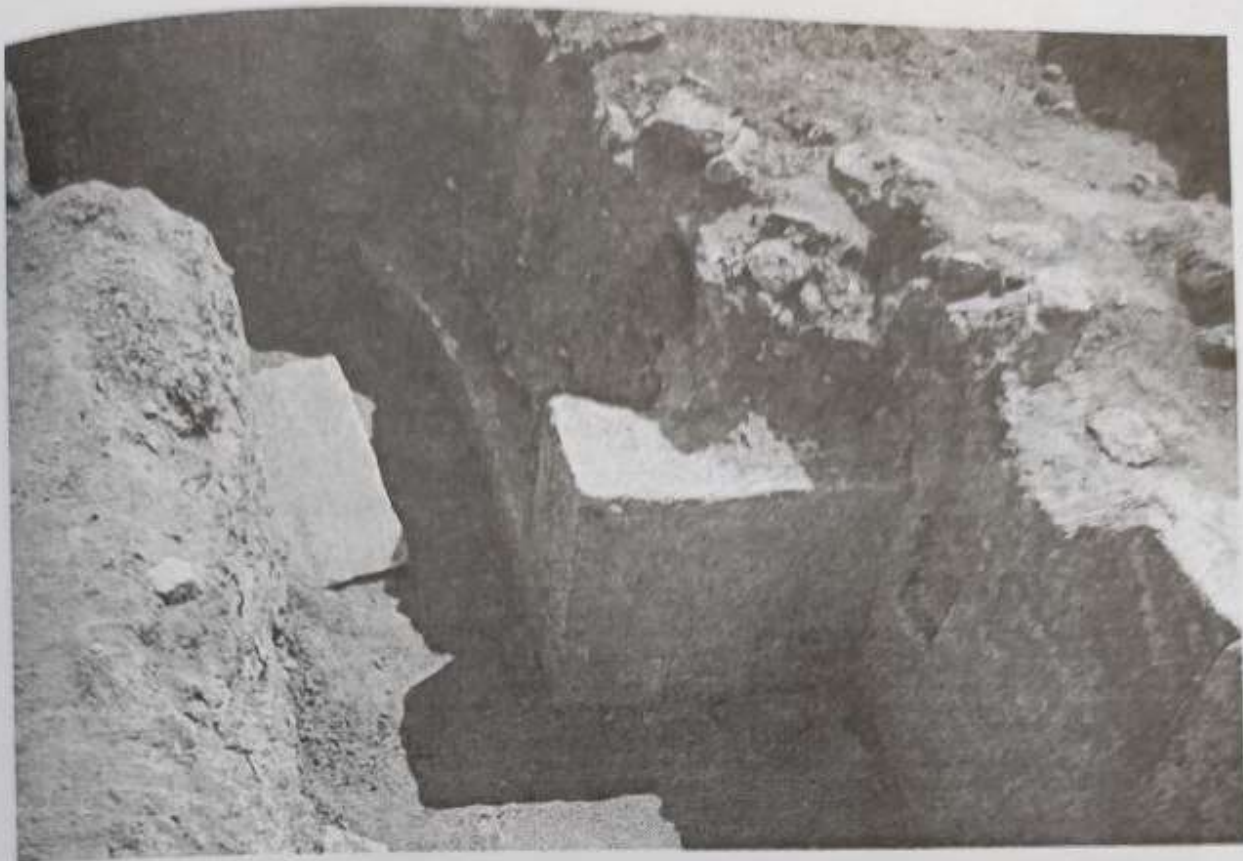

1

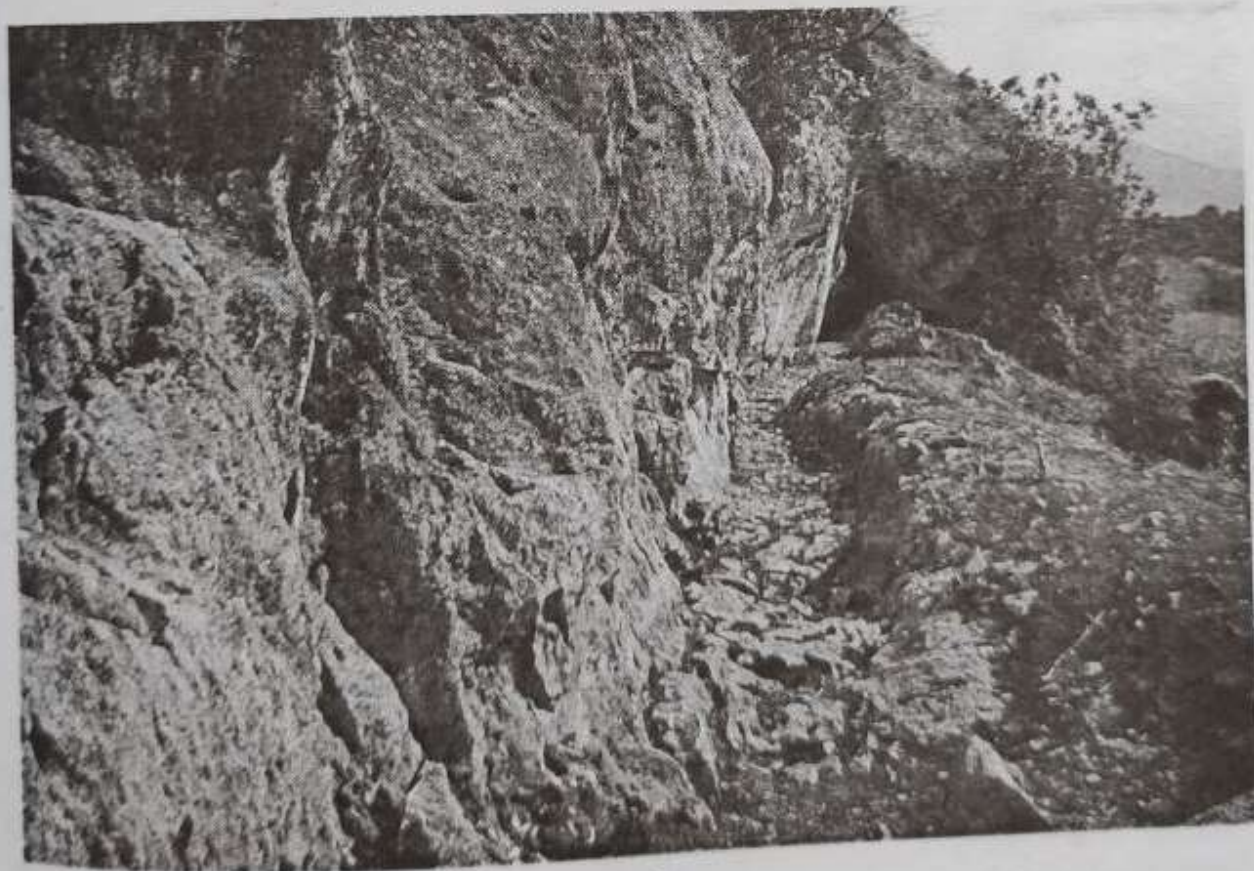

2

Արյուսակ IV

1

2

Աղյուսակ V